

İDEALİST BİR MÜCADELE ADAMI:

TEŞKİLAT-I MAHSUSA BAŞKANI TUNUSLU ALİ BAŞHAMBA - I

SEZAİ BALCI - MUSTAFA BALCIOĞLU

Ali Başhamba, Fransız yönetimindeki Tunus'ta Genç Türklerden esinlenerek önce Genç Tunuslular hareketini başlatmış, bu amaçla basın ve konferans yoluyla halkı aydınlatmaya çalışmıştır. İttihad-ı İslam fikirleriyle İslam dünyasında büyük şöhrete sahip olan Başhamba'yı, Fransızlar Tunus'tan sürmüştür. İstanbul'a gelerek, Osmanlı bürokrasisi içinde Adliye Nezareti Heyet-i Teftişine Başkanlığı, Şura-yı Devlet azalığı ve vefatına kadar Teşkilat-ı Mahsusa yahut Umur-ı Şarkîye Dairesi Başkanlığı yapan Tunuslu Ali Başhamba'nın hayatı ve bilhassa Türkiye'deki faaliyetleri bu makalenin çerçevesini oluşturmaktadır.

Ali Başhamba, Tunus'ta Genç Türklerden esinlenerek Genç Tunuslular hareketini başlatmış.

Türkiye'yi ziyaret eden Tunus Cumhurbaşkanı Habib Burgiba, 29 Mart 1965 tarihli *Milliyet* gazetesinde yayınlanan "Türkiye ve Tunus" başlıklı makalesinde, "vatanlarını terke mecbur olan ilk Tunus milliyetçilerinin sizin memleketinizde melce aramış olmaları çok manidardır. Ali Başhamba ve Hayreddin Türkiye'de kendilerine sıcak bir barınak bulmuşlardı. Hatta bu sonuncusu kendisine bir kariyer dahi yapmıştı"³ demektedir.

Burgiba'nın sözünü ettiği Hayreddin, Türk siyaset ve düşünce hayatında derin izler bırakmış olup II. Abdülhamid devrinin sadrazamlarındandır. Burgiba'nın yazısında Ali Başhamba'nın Türkiye'deki kariyerinden söz etmemesi ilgi çekicidir. Hâlbuki Ali Başhamba Türkiye'de yüksek yargı organlarında görev yapmış, Hukuk-ı Aile Kararnamesi gibi uluslararası bir hukuki düzenlemenin çalışmalarına katılmıştır. Diğer taraftan, dünyanın her tarafında etkinliklerde bulunan imparatorluk gizli servisinin de uzun süre başkanlığını yürütmüştür. Burgiba'nın Türkiye'de böylesine önemli işler gören Ali Başhamba'nın kariyerinden

söz etmemesi, muhtemelen yürüttüğü görevlerle ilgili tam ve açık bilgisinin olmadığı şeklinde değerlendirilebilir. Gerçekten de Ali Başhamba'nın Tunus'taki hayatına ilişkin pek çok bilgi vardır. Onun biyografisiyle ilgili eksiklikler Türkiye'de bulunduğu yıllara aittir. Bu çalışmanın amacı, Teşkilat-ı Mahsusa yahut Umur-ı Şarkîye Dairesi belgelerinde Ali Bey Başhamba olarak anılan Tunuslu entelektüel ve mücadele adamının biyografisine katkıda bulunmaktır.

Güçlü bir Arap-Fransız kültürü ile yetişmiş bir avukat olan Ali Bey Başhamba,⁴ Hayreddin Paşa'dan sonra "Tunus'un ikinci babası"⁵ olarak anılmaktadır. Ali Başhamba, Fransız yönetimi altındaki Tunus'ta Genç Türklerden esinlenerek önce Genç Tunuslular hareketini başlatmış, bu amaçla basın ve konferans yoluyla halkı aydınlatmaya çalışmıştır. İttihad-ı İslam fikirleriyle İslam dünyasında büyük bir şöhrete sahip olan Başhamba, Fransızlar tarafından Tunus'tan sürülmüştür. İstanbul'a gelerek, Osmanlı bürokrasisi içinde Adliye Nezareti Heyet-i Teftişine Başkanlığı, Şura-yı Devlet azalığı ve vefatına kadar Teşkilat-ı Mahsusa yahut Umur-ı Şarkîye Dairesi Başkanlığı yapan Tunuslu Ali Başhamba'nın⁶ hayatı ve bilhassa Türkiye'deki faaliyetleri bu makalenin çerçevesini oluşturmaktadır.

AİLESİ VE EĞİTİMİ

Tunus'ta doğan⁷ Ali Başhamba'nın dedesi Tunus'ta kalmış olan yönetici Türk elitinden Şerif Ali Başhamba, babası da Ahmet Başhamba'dır.⁸ Ali Başhamba'yı tanıyan Ziya Gökalp,

Tunus Beyi, Bardo'daki ikametgâhının girişindeki merdivenlerde.

705 TUNIS. — S. A. le Bey de Tunis, entouré de sa suite sur l'escalier du Bardo. ND. Phot.

onun için "yedi atası Türk müfrit bir Tunus milliyetperveri"⁹ ifadesini kullanırken konu ile ilgili incelediğimiz bütün kaynaklar Ali Başhamba'nın Türk kökenli olduğu konusunda hemfikirdirler.¹⁰ Ailenin sahip olduğu *hamba* (*hanba*, *hempa*) unvanını Zanetti, askerî bir unvan olarak zikretmektedir. Osmanlılar tarafından Kuzey Afrikalı yerli aşiretlerden alınan askere *hanba* (çoğulu *havanib*) denmektedir. Özellikle Tunus'ta *hanba* unvanı, Tunus Beyi'ni koruyan askerlere verilmektedir. *Başhanba* ise bu askerlerin komutanlarına verilen bir unvandır.¹¹ Ali Başhamba'yı yakından tanıyan İsmail Hami Danişmend, bu hususa ilişkin olarak "merhumun soyadı telaffuz itibarıyla Arapçalaşmış bir Osmanlı unvanıdır. Bu isim Tunus Beylerinin Başmabeynciliği'nde bulunmuş alan dedelerinin resmi unvanı olan başhempa terkiibinden muharreftir"¹² demektedir. Böylece Zanetti ve Danişmend, *başhamba*'nın bir unvan olduğu, Ali Başhamba'nın cedlerinin de Tunus sarayına karabetleri hususunda birleşmektedirler.

Ali Başhamba, lise öğrenimini Tunus'un Galatasaray¹³ olarak adlandırılacak olan, Hayreddin Paşa tarafından kurulan ve Tunus'un modernleşmesinde önemli bir rol oynayan

Sadıkî Koleji'nde yapmıştır.¹⁴ Daha sonra Paris Hukuk Fakültesi'nde (Faculté de Paris) öğrenimini tamamlamıştır.¹⁵ Bununla birlikte bazı kaynaklarda hukuk doktorası yaptığı da belirtilmektedir.¹⁶ Osmanlı belgelerinde ise 22 Eylül 1913'te Ali Başhamba'nın İstanbul'daki ilk memuriyeti olan Heyet-i Teftişîye Riyaseti refakatine atanma yazısında Paris Hukuk Fakültesi mezunu olduğu özellikle vurgulanmıştır.¹⁷ Ali Başhamba'nın, Paris'teki öğrenciliği sırasında Paris'te bulunan Genç Türklerin önderleri ile de görüşmüş olması muhtemeldir. Ali Başhamba, 1908 yılında General Hüseyin'in

İtalyan kökenli eşinden olan kızı Mariannina-Faride Hüseyin ile evlenmiştir.¹⁸

1906-22 arsında Tunus Beyi olan Mohamed el-Naceur.

TUNUS'TAKİ FAALİYETLERİ

Ali Başhamba'nın hayat hikâyesi ile Türkiye ve Tunus'un 20. yüzyılın ilk çeyreğindeki tarihi oldukça örtüşmektedir. 1574 yılında tamamen Türk idaresine geçen Tunus, 12 Mayıs 1881 tarihli Bordo veya Kassar-Said Antlaşması ile Fransız işgali altına girmiştir.¹⁹ Fransız yönetimi başlangıcında Tunus'ta Hayreddin Paşa döneminden yetişme laik ve Batı eğilimli bir aydın veya okumuş grubu bulunmaktaydı.²⁰ Bunların bir kısmı, Fransız işgali karşısında memleketlerini terk edip İstanbul'a gitmişlerse de çoğu, zamanla Fransız yönetimi içinde istihdam edilmişlerdir. 1888'de çıkmaya başlayan ilk Tunus gazetesi bu çevrenin eseridir. Bu aydınlar daha sonra Tunus'un el-Ezheri denilebilecek ve Selefî fikirlerin kaynağı durumunda olan Zeytûne Medresesi'ne²¹ karşı, İbn-i Hâldun'un adına izafeten Hâlduniye Medresesi'ni kurmuşlardır. Bu medreseden daha aydın din adamları yetişmiştir. Bu çabalar sonucunda Genç Türkler hareketi zamanına rastlayan dönemde, Tunus'ta Genç Tunuslular akımı doğmuştur. Bu ha-

reketin mensuplarının çoğu Sadıkî Koleji'nden mezun olup, Fransa'da eğitim görmüş kimselerdi. Bu aydın grubunun en önemli ismi, Tunus'un Hayreddin'den sonra ikinci babası diye bilinen Ali Başhamba'dır.²²

Paris'te hukuk tahsilini tamamlayan ve Tunus'ta avukatlık yapmaya başlayan Ali Başhamba'nın Tunus milliyetçiliği yolundaki ilk çalışmaları 23 Aralık 1905 tarihinde kurulan Sadıkî Koleji Öğrencileri Derneği'nde (Association des Eleves du College Sadiki/Old Sadiqis' Society) başlamıştır. Bu derneğin mensuplarının birçoğu

değişikliğinin hükümet tarafından onaylanmasıyla sonuçlanmıştır. Böylece diğer okullardan daha güçlü bir eğitim alan Sadıkî Koleji öğrencileri geleceğin mesleklerine yönlendirilmişlerdir.²⁵

Eğitim yoluyla Tunus'u Fransızların etkisinden kurtarma çabalarını yürütenin yanı sıra Ali Başhamba, Tunus'ta Fransız idaresine karşı halkın uyandırılması için Genç Türklerden ilham alarak 1906'da Genç Tunuslular (Tunusü'l-Fetât/Jaunes Tunisiens/Young Tunisians/The Evolutionist Party of Young Tunisians)

de arkası" olarak açıklamıştır.²⁸ Bu amaçla, arkadaşlarıyla Genç Tunusluların yayın organı olarak 7 Şubat 1907'de *Le Tunisien* adıyla haftalık yayınlanan Tunus'un ilk Fransızca gazetesini çıkarmıştır.²⁹ Gazetenin ilk sayısında Tunus halkının siyasi, sosyal ve ekonomik isteklerini dile getirmiş ve halkı, hakları için mücadeleye çağırmıştır. *Le Tunisien*, Fransızca yayınlanmasına rağmen çok geçmeden mükemmel bir milliyetçi çizgi yakalamıştır.³⁰ Bu gazete ile Tunusluların meşru haklarını savunmayı ve hür fikirleri yaymayı gaye edinmiştir.³¹

Başhamba ve arkadaşları 7 Şubat 1907'de Le Tunisien adıyla haftalık yayınlanan Tunus'un ilk Fransızca gazetesini çıkarmıştır. Gazetenin ilk sayısında Tunus halkının siyasi, sosyal ve ekonomik isteklerini dile getirmiş ve halkı, hakları için mücadeleye çağırmıştır. Le Tunisien, Fransızca yayınlanmasına rağmen çok geçmeden milliyetçi bir çizgi yakalamıştır.

Tunus Devleti'nin kurucusu ve ilk devlet başkanı (1957-87) Habib Burgiba (1903-2000)

Sadıkî Koleji'nde okuduktan sonra yükseköğrenimlerini Fransa'da tamamlamışlardır. Derneğin başlıca üyeleri, ilk başkanı olan Hayrullah b. Mustafa, Ali Başhamba, Abdülcelil Zaouche, Ahmed Ghattas, Hasan Gallatî, Hüseyin Bo Hacib, Ahmed eş-Şerif ve Beşir Sfar gibi daha sonra Fransız yönetimine karşı eylemlere girişecek olan isimlerdi. Bu gruba göre; modern eğitim ile geleneksel eğitimin bir arada yaşaması bir tezattı. Bu grup Sadıkî Koleji'nin yapısını modernize etmek amacıyla bir dizi çalışmalarda da bulunmuştur. Sadıkî Koleji'nin gece sınıflarında Latince, edebiyat ve Fransızca ve daha sonra Arapça olarak matematik dersleri vermişler, derslerin dışında Tunus halkını aydınlatmak için 1906-1907 yıllarında 84 konferans düzenlemişlerdir.²³ Böylece Sadıkî Koleji, Fransız tipi bir liseye dönüştürülerek Tunus reform tarihinin ve eğitim hareketinin başlıca merkezi olmuştur. Bu bakımdan Sadıkî Koleji gelecek nesillere geniş bir ufuk hazırlamıştır.²⁴ Ali Başhamba'nın Sadıkî Koleji ile ilgili çabaları 1910 yılında yapılan büyük bir müfredat

hareketini de başlatmıştır.²⁶ Bir grup siyasetçi ve gazeteciden oluşan Genç Tunuslular hareketi, Tunus'a millî bağımsızlık, modernleşme ve vatan kavramlarıyla Batı tarzı eğitimi yayma fikirlerini getirmiştir.²⁷

Ali Başhamba, kendisinden daha yaşlı meslektaşlarının etkilendiği Arapçılık fikrini yaymaya çalışan Selefiye öğretilerine daha az ilgi göstermiştir. O daha çok Panislamizmden ve Genç Türklerden etkilenmiştir. Genç Tunusluların fikirlerini "Fransızlara karşı hazırlanan bir savaşın per-

Bunların yanı sıra *Le Tunisien*, Tunus'un siyasi, sosyal ve ekonomik meseleleri üzerinde de durmuştur. Tarımın ve yerel endüstrinin modernizasyonu, Fransız yönetiminin topladığı emlak vergisinin kamuya ve sağlık kuruluşlarına aktarılması, yerel küçük çiftçiler lehine ıslahat yapılması, ilköğretimin zorunlu hale getirilmesi, orta ve yüksek eğitime erişimin kolaylaştırılması, yerel işgücünün kamu idaresine ve yerli halkın yönetime katılımı ve Tunusluların Fransız yönetimi tarafından keyfi uygulamalara maruz kalmaması konuları ağırlıklı olarak gazetede işlenmiştir.³² Böylelikle Genç Tunuslular, programlarına Fransız kamuoyunun da dikkatini çekmeye çalışmışlardır.³³ Genç Tunuslular fırsat buldukları her platformda bu fikirlerini yaymaya çalışmışlardır. 6-10 Ekim 1908'de Paris'te toplanan Kuzey Afrika Kongresi'ne (Congres de l'Afrique du Nord) katılmışlardır.³⁴ Kongrede Beşir Sfar, Tunus için özgürlük, eşitlik ve adalet talebinde bulunmuştur.³⁵

Öte yandan *Le Tunisien* iki dilli Tunus millî hareketinde önemli

Tunus'ta Sidi ben Ziad Caddesi, 1900.

bir boşluğu doldurmuştur. Başhamba, 8 Kasım 1909'dan itibaren *Le Tunisien*'i, Arapça olarak *et-Tunisi* adıyla çıkarmaya başlamıştır. Yeni dönemde gazetenin editörü Zeytüne Medresesi mezunu Abdülaziz Talibi'ydi.³⁶ Abdülaziz Talibi'nin Arapça, Ali Başhamba'nın Fransızca olarak yazılarını yazmaya başladığı *et-Tunisi* gazetesi Tunus milliyetçilerinin merkezi olmuştur.³⁷ Ali Başhamba, hem *et-Tunisi*'deki hem de *Le Tunisien*'deki yazıları ile Tunus'un milli uyanışında çok etkili olmuştur. Tunusluların modernleşerek Fransız yönetiminden kurtulabileceğini savunmuştur.³⁸ Ali Başhamba'nın fikirlerini II. Meşrutiyet'in ilanı bir hayli etkilemiştir. O, genç Türk devrimini, İslam dünyasının Batılı devletlerin vesayeti olmadan modernleşebileceği biçiminde algılamış, Genç Türkler hareketine sempatisi artmıştır.³⁹ 1909 yılında Ali Başhamba, *Les Israélites Tunisiens* adlı kitabı kaleme almıştır.⁴⁰

Ali Başhamba önderliğindeki Fransız yönetimi karşıtları her fırsatta düşüncelerini hayata geçirmeye çalışmışlardır. Bu kapsamda, 1910 ilkbaharında (Mart/Nisan) Zeytüne Medresesi öğrencilerinin okullarında reform isteği ile yaptıkları boykotu desteklemişlerdir. Bu harekete Başhamba'nın yanı sıra Abdülaziz Talibi, Sadık el-Zamirli, Hasan Gallatî gibi Genç Tunusluların önderleri de destek vermişlerdir. Başhamba burada öğrencilere bir konuşma yapmış, müzakereye girişmelerini önermiştir. Sonuçta Zeytüne öğrencilerinin talepleri Fransız yönetimi tarafından kabul edilmiştir.⁴¹

Eylül 1911'de, İtalyanlar Trablusgarb'a saldırdığı zaman Ali Başhamba Tunusluları Libya direnişini desteklemeye davet ederek, geleneksel İslami kimlik ile Panislamist düşüncüyü bağdaştırmaya çalışmıştır.⁴² Ali Başhamba'nın Panislamist fikirleri *Le Tunisien*'de yazdığı bir yazıda açıkça görülmektedir. "Her Müslüman, Müslüman birliğinin yandaşıdır. Tunuslular ise tek istisna olmaksızın bu siyasetin partizanlarıdır ve bu fikrin sonucu olan Osmanlıcılığa bağ-

lıdırlar. Cezayir gibi yakın komşularımız ve Asya'nın ötesindeki halklar yanında Türkler ve Mısırlılar da bize fikir ilham etmektedirler".⁴³ Artık Ali Başhamba, İslam ülkeleri arasında birlik kurmak, yabancı saldırısına uğramış ülkeleri bağımsızlığa kavuşturmak ve Osmanlı Devleti etrafında toplamak amacındadır.

Ali Başhamba'nın bu Panislamist eğilimi *et-Tunisi* gazetesinin dördüncü yılının ilk açılış makalesinde oldukça belirgin bir şekilde görülmektedir.⁴⁴ Ali Başhamba ve arkadaşlarının Panislamist çizgisi bu defa Arapça olarak yayınladığı ve editörlüğünü yine Abdülaziz Talibi'nin yaptığı ve ilk sayısı 19 Ekim 1911'de çıkarılan *el-İttihad'ül-İslam* gazetesi ile iyice belirginleşmiştir.⁴⁵ Ali Başhamba'nın Tunus milliyetçiliğinden İslam bir-

liği siyasetine dönüşünün sebebini Ziadeh, İtalya'ya karşı savaşmak için Libya'ya gelen Enver, Nuri, Mustafa Kemal ve diğer Türk subaylarına bağlamaktadır. İtalyanların haksız olarak Libya'yı işgal etmeleri Tunus'u harekete geçirmiş ve komşularına 1 milyon franklık para yardımıyla bulunmuşlardır. Savaş sırasında Ali Başhamba, Libya'da Türk komutanlar ile Türkiye'nin Paris elçiliği arasında bir bağlantı hattı konumundadır.⁴⁶ Yine Trablusgarb savaşı sırasında Ali Başhamba'nın arkadaşı olan Şeyh Salih Şerif, Enver Paşa ile ilişki kurarak halkı İtalyanlara karşı savaşmaya teşvik etmekteydi.⁴⁷ Benzer bir analizi Fransa'nın İstanbul'daki bir diplomatı da yapmaktadır. Fransız diplomat, Tunuslu Müslümanların Trablusgarb'da savaşan Türklere maddi yardım toplamala-

Tunus'ta bir kahvehanenin önü, yaklaşık 1900'ler.

Ali Başhamba'nın Tunus milliyetçiliğinden İslam birliği siyasetine dönüşünün sebebini Ziadeh, İtalya'ya karşı savaşmak için Libya'ya gelen Enver, Nuri, Mustafa Kemal ve diğer Türk subaylarına bağlamaktadır. İtalyanların haksız olarak Libya'yı işgal etmeleri Tunus'u harekete geçirmiş ve komşularına 1 milyon franklık para yardımında bulunmuşlardır.

rını İslamî duyarlığa bağlamakta ve bu durumu Fransa için tehdit edici görmektedir.⁴⁸

Seküler ve modern eğitim ve eğilimine rağmen Ali Başhamba Tunus halkının geleneksel değerlerine de sahip çıkmıştır. Özellikle 1911 ve 1912 yıllarında bu görüşleriyle de Tunuslular üzerinde etkili olmuştur. Fransız yönetimi altındaki hayatın problemlerini gösteren, aynı yıllarda gelişen iki olayda Genç Tunuslular, kendi programlarını uygulamaya koyarak Tunus Müslümanlarını harekete geçirmişlerdir. Ali Başhamba'nın önderliğindeki Genç Tunuslular hareketi bu yıllarda Fransız yönetimine

karşı daha radikal bir tutum sergilemeye başlamıştır. Bu radikal tavır 1911 Jellaz olayında ve 1912 tramvay işçilerinin grevinde açıkça ortaya çıkmıştır. Kasım 1911'de Tunus'taki Fransız yönetimi bir taş ocağını genişletmek için Tunus'un güneydoğusunda Jellaz'da bulunan bir vakıf mezarlığının sınırlarını daraltmayı düşünmüştür.⁴⁹ Ali Başhamba'nın gazetecilik ve hatiplik yeteneği ile halkın İslami duyguları harekete geçirilmiş,⁵⁰ 7 Kasım 1911'de Jellaz'da büyük bir kalabalık toplanarak güvenlik kuvvetleri ile çatışmışlardır. Fransız askerleri halkın üzerine ateş açmışlardır. Fransız yönetimi tarafından yapılan soruşturma sonucun-

da 35 kişi suçlu bulunmuş,⁵¹ olaylarda dokuz Avrupalı öldürülmüş ve yirmi kişi de yaralanmıştır. Buna karşılık ölen Tunusluların sayısının daha fazla olduğu anlaşılmıştır.⁵²

9 Şubat 1912 tarihinde Tunus'ta İtalyan bir makinistin kullandığı tramvayın Tunuslu bir çocuğu ezerek öldürmesi Tunus'ta halk arasında infiale sebep olmuştur. Bu olay üzerine Tunuslu işçiler şirkette çalışan İtalyan işçilerin işten çıkarılmasını istemişlerdir. Anlaşmazlığa müdahil olan Ali Başhamba ve arkadaşları Tunuslu Müslüman işçilerin isteklerini destekleyerek demiryolu idaresine karşı bir grev çağrısı yapmışlardır. Grevi idare etmek için Ali Başhamba, Hasan Gallatî, Ahmed es-Sufi, Muhammed Larosî, Darghouth, Sadık Zmerli (İzmirli), Muhtar Kâhya ve Muhammed Numan'dan oluşan ve "Courier de Tunisie" müdürü Destres'in başkanlığında bir boykot komitesi de oluşturulmuştur.⁵³ Grevle birlikte Ali Başhamba, demiryolu şirketinde çalışan Tunuslular için etnik kökenlerine bakılmaksızın eşit işe eşit ücret çağrısında bulunmuştur.

Ali Başhamba önderliğindeki Genç

Tunusluların, hareketsiz kitleleri canlandırması ve grevin Tunus'taki Fransız yönetimini hedef alması üzerine Fransa'nın Tunus Valisi General Alapetite sert tedbirlere başvurmuştur. Fransız vali greve 48 saat içinde son verilmesini istemişse de Ali Başhamba ve arkadaşları ta-

lepleri yerine getirilmedikçe greve son vermeyeceklerini bildirmişlerdir. Bunun üzerine 13 Mart 1912'de Ali Başhamba ve Genç Tunusluların ileri gelenlerinden Abdülaziz Tâlibî, Hasan Gallatî, Muhammed Numan tutuklanmışlar, 22 Mart 1912 tarihinde de sınır dışı edilmişlerdir.⁵⁴ Genç

Tunusluların bir kısmı da Tunus'un güneyine sürgüne gönderilmişlerdir. Böylece Tunus'ta 1921 yılına kadar sıkı bir denetim uygulanarak siyasi faaliyetlere izin verilmemiştir.⁵⁵ Berkes, Ali Başhamba'nın sürgün edilmesini bir Fransız kuklası olmamasına bağlamaktadır.⁵⁶

DİPNOTLAR

- *Yrd. Doç. Dr. Giresun Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, balciseza@gmail.com
- *Prof. Dr.
- Habib Burgiba, "Türkiye ve Tunus", *Milliyet*, 29 Mart 1965.
  - Atilla Çetin, "İstanbul'da Tunuslular", *Toplumsal Tarih*, Nisan 1995, s. 63.
  - Niyazi Berkes, *Arap Dünyasında İslamiyet, Milliyetçilik, Sosyalizm*, İstanbul 1969, s. 154.
  - Osmanlı belgelerinde ismi güzel he harfi ile yazıldığı için adının *Başhamba* değil *Başhempa* olması gerekir. BOA, *İradeler Adliye ve Mezahib (İ. AZN)*, No:113/1331 L 06, (9 Eylül 1329/22 Eylül 1913); BOA, *İ. AZN*, No:115/1332 M 29, (16 Kanun-ı Evvel 1329/28 Aralık 1913); BOA, *Doşya Usulü İradeler Tasnihi (DUİT)*, No:50/50, (1 Mayıs 1333/1917). Adı, Türk kaynaklarında Başhempa ve Başhamba şeklinde zikredilirken Batı dillerinde yazılmış olan kitaplarda *Ali Bash Hamba* (Kenneth J. Perkins, *A History of Modern Tunisia*, Cambridge 2004, s. 69), *Ali Bash Haniba* (Arnold H. Green, *The Tunisian Ulama (1873-1915) Social Structure and Response to Ideological Currents*, Leiden 1978, s. 199), *Ali Bash Hanba* (Nicola A. Ziadeh, *Orijins of Nationalism in Tunisia*, Beirut 1962, s. 69), *Ali Bas Hanba* (Andreas Tunger-Zanetti, *La Communication Entre Tunis et İstanbul (1860-1913)*, Paris 1996), *Ali Bach Hamba*, (Ali Mahjoubi, *Les Origines du Mouvement National en Tunisie (1904-1934)*, Tunis 1982), olarak geçmektedir. Abdelkebir Darghouth'un eserinde (*Du Pacha A Son Descendant*, (basım yeri ve tarihi yok), s. 52) ve Tunus Milli Arşivi'nde bulunan fonlarda da ise (<http://www.archives.nat.tn> (22.03.2010)) *Ali Bach Hamba* ve Arapça kaynaklarda *Ali Baş Hamba et-Tunusi*, (Hayreddin ez-Zirikli, *el-Âlâm-ı Kâmus-ı Terâcim li Eşhurü'l-Ricâl ve'n-Nisâ-i mine'l-Arab ve'l-Müst'aribin ve'l-Müsteşrikin*, beşinci cüz, üçüncü baskı, (basım yeri ve tarihi yok), s. 72) olarak geçmektedir. Biz bu araştırmamızda adını Tunus'ta yazıldığı gibi Başhamba olarak kullanmayı tercih ettik.
  - Doğum tarihi hakkında incelediğimiz kaynaklar farklı yılları vermektedirler. "Tunuslu Hürriyet Mücahidi", *Yakın Tarihimiz*, 1/1962, s. 379 ve Yusuf Gedikli, "Osmanlı Yanlısı Arap Liderlerden Ali Başhanbe", *Biyoğrafî Analiz*, Ocak 2005, s. 53'te 1879 yılında; Perkins, a.g.e., s. 69; Mahjoubi, a.g.e. s. 125, not 208 ve x; www.fir.wikipedia.org/wiki/Ali_BachHamba (22.02.2010) (sitenin kaynağı El Hadi Jellab, *Ali Bach Hamba. Tunis 2005*, s. 13-50) 1876 yılında; Darghouth, a.g.e., s. 53, 141'de 1878 yılında doğduğunu belirtmişlerdir.
  - Annesinin adı Hallouma Boutaghane'dir. <http://en.rodovid.org/wk/Person:220421> (19.03.2010); Babasının İtalyan kökenli bir kadınla evli olduğunu Green naklediyor. (*An Italian woman who was the widow of Ali Bash Hamba's father*) "Ali Başhamba'nın babasının İtalyan olan dul eşi" daha sonra Bo Hacıb'in oğlu olan ve Sadıki Koleji'nde çalışan Ömer ile evlenmiştir. Green, a.g.e.s. 246, n. 21.
  - Ziya Gökâlp, *Makaleler IX*, (Yay. Haz. Şevket Beysanoğlu), İstanbul 1980, s.32.
  - Çetin, "İstanbul'da Tunuslular", s. 63; Mehmet Şeker, "Ali Baş Hanbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, II, İstanbul 1989, s. 382; Gedikli a.g.m., s. 53; Berkes, a.g.e., s. 154; Ziadeh, a.g.e., s. 74; Mahjoubi, a.g.e., s. 125.
  - Tunger-Zanetti, a.g.e., s. 254, not 759.
  - İsmail Hami Danişmend, "Ali Başhamba'nın Yaktığı Ateş", *Milliyet*, 18 Ocak 1952.
  - Çetin, "İstanbul'da Tunuslular", s. 62; Berkes, a.g.e., s. 154; Sadıki Koleji hakkında bkz. Berkes, a.g.e., s. 161-162; Elie Fitoussi- Aristide Benazet, *L'Etat Tunisien et Le Protectorat Français Histoire et Organisation (1525-1931)*, Paris 1931, s. 503-504.
  - Ali Başhamba'nın Sadıki Koleji'nden mezun olduğu konusunda kaynaklarda tam bir ittifak yoksa da Sadıki Koleji'nin kuruluşunun 100. yıldönümünde yayınlanan bir kitapta (A. Abdessalam, *Sadıki et Sadikiens*, Tunis 1975) Sadıki Koleji'nden mezun olan öğrenciler arasında Ali Başhamba da gösterilmektedir. Sadıki Koleji için bkz., Atilla Çetin, *Tunus'ta Bir Eğitim Kurumu: Sadıki Koleji (1875)*, Prof. Dr. Bekir Küttükoğlu'na Armağan, (ayrı basım), İstanbul 1991, s. 403; Perkins, a.g.e., s. 70; Tunger-Zanetti, a.g.e., s. 141; Şeker, Darghouth ve Zirikli'ye göre ise Tunus'ta Zeytüne Medresesi'nde okumuştur. Sonra Paris'te hukuk eğitimi almıştır. Şeker, a.g.m., 382; ez-Zirikli, a.g.e., s. 72; Darghouth, a.g.e., s. 52; Zeytüne Medresesi için bkz. Berkes, a.g.e., s. 158-161; Mahjoubi, a.g.e., s. 125, not 208.
  - Şeker, a.g.m., 382; ez-Zirikli, a.g.e., s. 72; Darghouth, a.g.e., s. 52.
  - www.fir.wikipedia.org/wiki/Ali_BachHamba (22.02.2010) adlı internet sitesi El Hadi Jellab'ın, *Ali Bach Hamba*, (Tunis 2005, s. 13-50), adlı kitabından alıntı yaparak Fransa'da Aix-en-Provence Üniversitesi'nde; kendisini tanıyan ve Şura-yı Devlet'e aza olarak görevlendiren Halil Menteşe ise Paris Hukuk Fakültesi'nden doktora diploması aldığı hatıralarında belirtmektedir. [Halil Menteşe], *Osmanlı Meclis-i Mebusan Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, İstanbul 1986, s. 162.
  - BOA, *İ. AZN*, No:113/1331 L 06, 9 Eylül 1329/22 Eylül 1913.
  - Tunger-Zanetti, a.g.e., s. 141; Farida Hüseyin, Ali Başhamba'nın ölümünden sonra Radhi Ferhat'la evlendi. <http://en.rodovid.org/wk/Person:220421> (19.03.2010).
  - Ayrıntılı bilgi için bkz. Erol Karci, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fransa'nın Tunus'u İşgali*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2007.
  - Berkes, a.g.e., s. 154.
  - Jamil M. Abun-Nasr, *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge 1987, s. 335. Zeytüne Medresesi için bkz., Green, a.g.e., s. 246-247; Berkes, a.g.e., s. 155.
  - Berkes, a.g.e., s. 154.
  - Mahjoubi, a.g.e., s. 119.
  - Ziadeh, a.g.e., s. 69.
  - Perkins, a.g.e., s. 70.
  - Şeker, a.g.m., 382; "Tunuslu Hürriyet Mücahidi", s. 379; Berkes, a.g.e., s. 154.
  - Berkes, a.g.e., s. 155; Zirikli'ye göre Genç Tunuslular hareketi 1908 yılında kuruldu, ez-Zirikli, a.g.e., s. 72.
  - Perkins, a.g.e., s. 70.
  - Green, a.g.e., s. 200.
  - Ziadeh, a.g.e., s. 74.
  - Şeker, a.g.m., 382; Gazetenin yayın tarihi "Tunuslu Hürriyet Mücahidi", s. 379'da ve Gedikli, a.g.m., s. 53'te 1905 olarak verilmektedir.
  - Mahjoubi, a.g.e., s. 127.
  - Abun-Nasr, a.g.e., s. 296.
  - Mahjoubi, a.g.e., s.124.
  - Green, a.g.e., s. 200.
  - Perkins, a.g.e., s. 70; Ziadeh, a.g.e., s. 100 ve 142 not 50; Tunger-Zanetti, a.g.e., s. 141; Gedikli, bu dönemde Ali Başhamba'nın gazeteyi kardeşi Muhammed Başhamba ile çıkardığını belirtmektedir, Gedikli, a.g.m., s. 53.
  - Ziadeh, a.g.e., s. 78.
  - Berkes, a.g.e., s. 155.
  - François Gorgeon- İskender Gökâlp, *Kemalizm ve İslam Dünyası*, (Çev. Cüneyt Akalın), İstanbul 1990, s. 21.
  - A. Bach Hamba, *Les Israelites Tunisiennes*, Societe Anonyme de l'imprimerie Rapide, Tunis 1909, s. 73-95. Kitapta aynı cilt içinde Ali Başhamba'nın önsözyle (s. I-IX) yanı sıra Hassan Guellat'yın *La Justice Tunisienne* (s. 3-61), A. Zauche'nin *Les Israelites & La Justice* (s. 65-70) başlıklı yazıları da bulunmaktadır.; E. Guellouz,-A. Masmoudi-M. Smida, *Histoire de la Tunisie Les Temps Modernes*, Tunis 1983, s. 434.
  - Ziadeh, a.g.e., s. 79; Bu öğrenci boykotunun ayrıntıları için bkz. Green, a.g.e., s. 201, 216-217.
  - Perkins, a.g.e., s. 70.
  - "Every Muslim is a supporter of Muslim union, and the Tunisians, to a man, are partisans of this policy and are attached to Pan-Ottomanism, which is a consequence of such an idea and a magnificent manifestation of it. The Turks and Egyptians inspire us with feelings as much as our nearer neighbours in Algeria or the peoples in further Asia", Ziadeh, a.g.e., s. 80; Gedikli, a.g.m., s. 53.
  - Ziadeh, a.g.e., s. 80.
  - Ziadeh, a.g.e., s. 82; Mahjoubi, a.g.e., s. 125, not 208.
  - Ziadeh, a.g.e., s. 82-83.
  - Atilla Çetin, "XIX. Yüzyılda Osmanlı-Tunus İlişkileri ve Bazı Tunuslu Şahsiyetler", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 1/1987, s. 4.
  - Philip H. Stoddard, *Teşkilat-ı Mahsusa*, (Çev. Tansel Demirel), İstanbul 1993, s. 16.
  - Abun-Nasr, a.g.e., s. 297.
  - 1 Temmuz 1912 tarihli *Times* gazetesine göre ise Jellaz olayında Genç Tunuslular çok etkili olmamışlardır. Ziadeh, a.g.e., s. 84.
  - Perkins, a.g.e., s. 71.
  - Abun-Nasr, a.g.e., s. 297; Ziadeh, a.g.e., s. 83.
  - Ziadeh, a.g.e., s. 84-85; Mahjoubi, a.g.e., s. 135.
  - Darghouth, a.g.e., s. 61; Perkins, a.g.e., s. 72 ve x.; Bazı yazarlar Tunus'tan sürgün edilmesini 1911 olarak ifade etmişlerdir. Şeker, a.g.m., 382; "Tunuslu Hürriyet Mücahidi", s. 379; Berkes, a.g.e., s. 155; Gedikli, a.g.m., s. 53.
  - Perkins, a.g.e., s. 72; Abun-Nasr, a.g.e., s. 297; Ziadeh, a.g.e., s. 85; Mahjoubi, a.g.e., s.138; Tunger-Zanetti, a.g.e., s. 137, 140.
  - Berkes, a.g.e., s. 155.